

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ ПРО РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

ОЛАШИН М.

У другій половині ХІХ ст. західноукраїнські землі продовжували залишатися на становищі колоніальних. Вони були джерелом дешевих сільськогосподарських продуктів, промислової сировини, ринком збуту товарів тощо. Другий момент, який виділяють вчені, це те, що згаданий регіон мав статус аграрного. У літературі наводяться конкретні цифри, які свідчать, що в сільському та лісовому господарствах у 1890 р. було зайнято від 75 % (у Східній Галичині і Північній Буковині) до 85 % (на Закарпатті) населення [1].

У дослідженнях вітчизняних вчених переконливо доведено, що і у другій половині ХІХ ст. продовжувало існувати велике поміщицьке землеволодіння. Так, у 1889 р. великим землевласникам Східної Галичини належало 2,3 млн. га (41,1 %), у 1890 р. магнатам Північної Буковини – 200 тис. га (40,5 %), а на Закарпатті наприкінці ХІХ ст. латифундисти володіли понад 40 % землі [2]. Крім того, у 50-60-х роках минулого століття великої гостроти набуло сервітутне питання. Селяни добивалися права на використання лісів і пасовиськ, які поміщики, в основному, прибрали до своїх рук. У історіографії (передусім у працях М.М.Кравця) охарактеризовано три способи розв'язання згаданої проблеми: 1) шляхом викупу поміщиками селянських сервітутів; 2) компенсацією відповідним еквівалентом; 3) врегулюванням сервітутів (фактично, збереженням їх) [3]. І.Я.Франко підрахував, що в перше двадцятиріччя після реформи 1848 р. в Галичині відбулося понад 32 тис. сервітутних судових процесів, майже всі з яких закінчилися на користь поміщиків [4]. У літературі підкреслюється, що найчастіше проводилось скасування селянських сервітутів за відповідний еквівалент пасовиська або лісу, значно рідше – викуп громадських лісів і пасовиськ поміщиками за гроші. Українські дослідники оцінюють закон від 5 липня 1853 р. як такий, що захищав інтереси поміщиків і передбачав фактичну ліквідацію сервітутів [5].

Подібною була і ситуація на Закарпатті. Протягом 50-70-х років ХІХ ст. було прийнято ряд законодавчих актів, що визначили суть аграрної реформи. У історіографії певне місце

відведено аналізу урбаріального патенту від 2 березня 1853 р., законів 1868, 1871 і 1908 рр., на основі яких було проведено розмежування урбаріальних лісів і пасовиськ від поміщицьких (сегрегація) і зведення в один масив орних земель селянських господарств (комасація) [6]. Дослідники наводять конкретні цифри, що характеризують суть вищезгаданих процесів. Так, розмір лісових масивів, відведених на один земельний наділ урбаріальної землі, становив (у середньому) 2-3 гольди; для желярів виділялась така ж ділянка лісу. У той же час, як доведено дослідниками, були випадки, коли селянам зовсім не наділялися ліси і пасовиська.

Паралельно з комасацією проводилася й реманенція – виявлення “зайвих” земель, що залишилися після виділення селянам наділів [7]. Поміщики були зацікавлені у виявленні якнайбільшої кількості “зайвої” землі, до якої часто відносили й громадські угіддя. У літературі доводиться, що після проведення сегрегації, комасації і реманенції кількість ріллі, лісів і пасовиськ, що належали селянам Закарпаття, зменшилася. І жодні прогести та скарги (навіть до австрійського імператора) не дали бажаних для селянства результатів. Що стосується Східної Галичини і Північної Буковини, то тут комасація так і не була проведена. Справа в тому, що уряд не виділяв коштів на її реалізацію. У історіографії певне місце відведено такому питанню, як пограбування західноукраїнського селянства великими землевласниками в ході визначення кадастрового прибутку [8]. Цей прибуток визначався на основі опису (кадастру) земель. З метою перекладення значної частини податкового тягара на плечі трудящого селянства гірші селянські землі відносилися до кращих, а кращі поміщицькі землі – до гірших. Наслідком цього було несправедливе визначення розмірів земельного податку.

У працях вітчизняних вчених, присвячених аграрній історії західноукраїнських земель, досліджується і питання пропанації – монопольного права поміщиків, а також частково монастирів і держави на виробництво і продаж спиртних напоїв [9]. Суть висновку, зробленого вченими, така: поки даний привілей приносив

його власником значні прибутки, уряд не поспішав з його скасуванням, а коли "віддача" зменшилася – пропінання була відмінена (у Східній Галичині законом від 30 грудня 1875 р., у Північній Буковині законом від 7 липня 1876 р., для Львова було прийнято окремий закон 18 грудня 1881 р.). А найголовніше полягало в тому, що пропінання була скасована за відшкодування. У працях наводяться дані про те, що населення Галичини заплатило пропінаторам за "збитки" 66. а Буковини – 7 млн. золотих ринських [10]. А ще робиться правильний висновок, що пропінання сприяла поширенню лихварства, перешкоджала мобілізації засобів у дрібному сільськогосподарському виробництві, ставила село на грань руїни і деморалізації.

У історіографії справедливо акцентується увага на тому, що, незважаючи на збереження значних феодалних пережитків, скасування кріпосного права у 1848 р. дало можливість розвиватися новим прогресивним елементам у західноукраїнському селі. Це проявилось, перш за все, в зростанні ролі вільнонайманої праці і поступовому відмиранні відробітків. У наукових працях знаходимо дані, що підтверджують вищесказане. Так, у 1900 р. у сільському господарстві, лісвництві та споріднених з ними галузях у Східній Галичині було зайнято 110.707 постійних робітників і 173.795 поденників, у Північній Буковині – відповідно 10.800 і 33.302, на Закарпатті кількість сільськогосподарських робітників становила 76.290 чоловік [11]. Як бачимо, число поденників було більшим за число постійних робітників. У той же час дослідники зауважують, що до кінця XIX ст. відробітки не були ліквідовані остаточно.

Серед нових позитивних змін, що відбулися у сільському господарстві західноукраїнських земель у пореформений період, дослідники виділяють впровадження в землеробство сільськогосподарських машин та удосконалення знарядь праці [12]. Серед причин, що прискорювали цей процес, вчені називають тимчасову нестачу робочої сили та аграрну кризу (почалася в 70-х роках XIX ст.). На кінець минулого століття у сільському господарстві Східної Галичини і Північної Буковини нараховувалося (разом) понад 217,2 тис. різних машин та новітніх знарядь праці, в тому числі 1.942 сівалки, 665 косарок і 8.104 молотарки [13]. Деякі позитивні зрушення відбулися в цьому плані і на Закарпатті. Тут наприкінці XIX ст. нараховувалося 124 локомотиви і 17 двигунів, 108 парових молотарок. Загалом кількість парових молотарок збільшилася в 3,5 рази, ручних молотарок – в 11 разів, жаток і косарок – у 3 рази

і сівалок – у 2 рази [14]. Однак треба зауважити, що техніка використовувалася у великих господарствах. Понад 85 % пролетарських господарств навіть не мали плугів, у 97 % – знаряддя для обробітки землі були найпримітивнішими. Тому найбільш змушені були звертатися за допомогою до заможних односельчан, які допомагали їм обробити (передусім зораті) землю. Зрозуміло, що за надану послугу бідняки платили гроші, а найчастіше їх примушували до відробітків.

У працях українських істориків звертається увага і на той факт, що у досліджуваній період сільське господарство західноукраїнських земель набуло в певній мірі товарного характеру, неодмінним супутником якого стала спеціалізація виробництва. Так, гірські райони спеціалізувалися переважно на екстенсивний розвиток м'ясного скотарства, а рівнинні – на вирощування зернових. Хліб і худоба продавалися не лише на внутрішньому ринку (зміцнення якого диктувалося вимогами часу), а й далеко за межами досліджуваного регіону. Треба погодитись з думкою вчених про те, що участь поміщиків і селян у товарному виробництві була різною. Дійсно, великі землевласники збували свою продукцію в розмірах, що відповідали їх маєтковому стану та ступеню підприємства. У той же час переважна маса селянства продавала свою продукцію в силу необхідності, щоб за виручені гроші оплатити податки і борги, купити найнеобхідніші промислові товари тощо. Таким чином, констатують вчені, більшість селян вела все ще напівнатуральне господарство [15].

Для розвитку сільського господарства західноукраїнських земель другої половини XIX ст. була характерна певна інтенсифікація цієї галузі. На думку дослідників, це проявилось, зокрема, в переході від триплля до більш прогресивної системи сівозмін (багатоплля, до 9 полів), внесенні в ґрунт мінеральних добрив, у глибокій (а інколи й подвійній) оранці, покращенні насіннєвого фонду тощо [16]. Однак, як наголошується в історичній літературі, інтенсифікація майже не торкнулася дрібних селянських господарств.

Певний вплив на еволюцію сільського господарства західноукраїнського регіону в пореформений період мало виникнення та діяльність банків, а також кредитних товариств. У історіографії цьому питанню приділено певну увагу [17]. Серед найбільших банків називаються такі як Крайовий банк, Рільничо-кредитний банк, Буковинський задатковий банк, Дрібновласницький державний іпотечний банк та ін.

Досить багато було кредитних товариств (тільки у Східній Галичині у 1896 р. їх нараховувалося 295, а на Закарпатті у 1900 р. – 57) [18]. Банки, ощадні каси і кредитні товариства виступали переважно посередниками в платежах, одержуючи при цьому значні прибутки (але нижчі, ніж лихварі!).

Однак, незважаючи на окремі прогресивні зміни, сільське господарство на західноукраїнських землях і в другій половині XIX ст. продовжувало залишатись екстенсивним. Дослідники звертають увагу, що в цей період мало сіяли технічних культур, низькою залишалася врожайність, не було відчутних зрушень у розвитку овочівництва, садівництва, виноградарства і бджільництва, велику площу займали луки (переважно невисокої якості) тощо. У працях науковців наголошується на факті збільшення площі ріллі. Це робилося для того, щоб збільшити валовий збір зерна. У історіографії наведено конкретні цифри (добути на основі опрацювання джерел), що підтверджують вищесказане. Так, у Східній Галичині за період з 1850 по 1880 р. рілля зросла з 4.249.322 моргів до 4.515.691 морга, тобто на 266.369 моргів (або 151.830 га); у Північній Буковині площа ріллі в 1871 р. становила 180.626 га, а в 1898 р. – 204.106 га (приріст 23.480 га); на Закарпатті площа ріллі зросла з 212.895 га (1880 р.) до 269.295 га (1895 р.), тобто на 56.400 га [19]. Проте, як зазначається в історіографії, збільшення площі ріллі не призвело до суттєвого збільшення валового збору врожаю.

Для другої половини XIX ст. стало характерним таке явище, як відокремлення землеволодіння від сільськогосподарського виробника. Про це знаходимо відомості і конкретні дані в окремих наукових працях [20]. Однією з характерних ознак згаданого процесу було поширення оренди землі. Так, у 1893 р. у Східній Галичині здавалося в оренду 579.722 морги (330.441,5 га) землі, що становило 29,84 % загальної кількості табулярної землі (без лісу) [21]. Дослідники роблять правильний висновок про те, що протягом досліджуваного періоду поміщики поступово втрачали монопольне право на володіння землею і вона все більше ставала предметом купівлі-продажу, оренди, застави тощо. У літературі виділяється й така особливість, як здача землі в оренду заможними селянами Закарпаття [22].

Питання соціального розшарування в західноукраїнському селі теж знайшло (в певній мірі) своє висвітлення на сторінках історичної літератури [23]. Так, у монографії М.М.Кравця вміщено, складену ним на основі австрійської статистики, таблицю “Кількість сільських

господарств Східної Галичини і Північної Буковини за їх площею в 1902 р.” У залежності від розмірів, вони поділені на пролетарські (до 2 га), напівпролетарські (2-5 га), середняцькі (від 5 до 10 га), капіталістичні (понад 20 га). До селянських у цілому автор відносить господарство площею від 5 до 20 га. У результаті одержано наступні дані: у Східній Галичині і Північній Буковині пролетарських господарств було відповідно 279.054 (42,68 %) і 40.871 (59,88 %), напівпролетарських – 243.317 (37,22 %) і 18.531 (27,15 %), середняцьких – 95.234 (14,57 %) і 5 814 (8,52 %). Отже, у Східній Галичині бідняцьких господарств було 522.371 (79,90 %), у Північній Буковині – 59.402 (87,03 %). Вчений виділяє і так звані куркульські господарства – 33.560 (5,53 %) у Східній Галичині і 3.041 (4,45 %) у Північній Буковині. Капіталістичних господарств було відповідно 11.753 (1,79 %) і 1.253 (1,83%) [24]. Таким чином, можна зробити висновок про суттєву перевагу (в кількісному відношенні) бідняцьких господарств (біля 80 %). На Закарпатті пролетарські і напівпролетарські господарства в 1910 р. становили 78 %, але їм належала лише п'ята частина земель [25]. Отже, і на Закарпатті переважали дрібні парцельні господарства.

Історики в своїх дослідженнях розкривають причини масового зuboжіння західноукраїнського селянства. До найголовніших відносять такі: панування торгово-лихварського капіталу, зростання податків (та їх кількості), позбавлення селян громадських лісів і пасовиськ, аграрне перенаселення, безземелля і малоземелля тощо. Особливо негативну роль відігравав торгово-лихварський капітал [26], який привласнював велику частку селянської праці (лихварські відсотки досягали й 300, а інколи більше 1000). В історичних дослідженнях наводяться дані про те, що вже на початку 90-х років XIX ст. лихварі захопили у Галичині щонайменше четвертину, а в деяких районах Закарпаття більше половини всієї селянської землі [27]. І незважаючи на посилення діяльності банків, ощадних кас і кредитних спілок, лихварство продовжувало існувати протягом усієї другої половини XIX ст.

Дуже негативно позначилися на становищі західноукраїнського селянства податки (земельний, крайові, повітові, громадські, посередні та ін.). У історіографії звертається увага на той факт, що правлячі кола свідомо збільшили розмір земельного податку у Східній Галичині і Північній Буковині порівняно із Західною Галичиною і Південною Буковиною [28]. Аналогічною була й ситуація на Закарпатті, де норми земельного оподаткування були вищими, ніж у високоврожайних районах Угорщини [29].

Крім податків, селян залучали до будівництва і ремонту шляхів, вони змушені були відбувати різні відробітки, сплачувати данину (грішми і продуктами) на утримання попів і дяків тощо.

Аграрне перенаселення вкрай негативно позначилося на становищі західноукраїнського селянства. Маючи значний резерв робочої сили, поміщики (українські, польські, угорські, румунські, німецькі) платили найманним сільськогосподарським робітникам і поденникам значно менше, ніж у західних провінціях Австро-Угорщини. Крім того, наголошують дослідники, з селянами часто розраховувалися не грішми, а натурою. Але навіть у таких умовах далеко не всі бажаючи могли знайти яку-небудь роботу.

Практично всі вищеперераховані причини зубожіння селянства (і особливо аграрне перенаселення) сприяли виникненню і зміцненню такого явища, як еміграція. Дана проблема розкривається в низці праць, як таких, що носять загальний характер [30], так і тих, що присвячені окремим аспектам еміграції зі Східної Галичини [31], Північної Буковини [32] та Закарпаття [33]. У публікації В.І.Ілька, М.М.Кравця та О.Ф.Пастуха "Розвиток капіталізму в сільському господарстві" наведено загальні дані, що характеризують розмах еміграції із західноукраїнських земель. За підрахунками вчених, протягом другої половини ХІХ ст. із Східної Галичини і Північної Буковини за океан емігрувало щонайменше 250 тис. чол., а із Закарпаття за період 1871-1900 рр. у пошуках кращої долі виїхало 170 тис. чол. [34]. У той же час відзначимо, що немає точних даних, які характеризували б еміграцію (переважно сезонну) в західноєвропейські країни. Але навіть ті дані, які є в розпорядженні науковців, свідчать, що сезонна еміграція також була значною. У працях вчених наголошується, що емігрували переважно селяни-бідняки. Зрозуміло, це був для них нелегкий крок, але злидні заставляли його зробити. Крім того, в історіографії звертається увага на те, що австрійський та угорський уряди всіляко перешкоджали еміграції селян. Останніх обдурювали і грабували різні шахраї (в т.ч. підпільні еміграційні агенти) та корабельні компанії, косили хвороби; еміграція носила переважно стихійний, неорганізований характер. Загальний висновок такий: трудова еміграція частково зменшувала аграрне перенаселення, сприяла появі нових елементів (наприклад, ширшому застосуванню машин) у сільському господарстві західноукраїнського регіону.

Трудяще селянство Східної Галичини,

Північної Буковини та Закарпаття терпіло не тільки соціальний, але й політичний і національний гніт. Історики підкреслюють той факт, що хоча австрійська конституція 1867 р. офіційно й декларувала повну рівноправність у школах, державних установах і судах, але в житті було по-іншому: у Східній Галичині обмежену владу мала польська шляхта, у Північній Буковині – румунські бояри, на Закарпатті – угорські чиновники [35]. Можна сказати, що всі політичні права для західноукраїнських трудящих залишалися тільки на папері. Дослідниками це добре доведено на основі аналізу виборчої системи: в Угорщині існували майновий і віковий цензи та інші обмеження для виборців; у Східній Галичині і Північній Буковині вибори проходили по куріях, що забезпечувало цілковиту більшість у рейхсраті, крайових сеймах і повітових радах поміщикам, промисловцям і чиновникам. Тому у виборних органах Австро-Угорщини було дуже мало представників трудящого населення (і передусім селянства).

У вітчизняній історіографії доведено, що селянство західноукраїнських земель зазнавало жорстокого національного гноблення [36]. У наукових працях розкрито складові політики денационалізації досліджуваного регіону: скорочення українських шкіл, цензура (і конфіскація) прогресивних українських видань, обмеження можливостей відкриття сільських хатчиталень, "ревізія" репертуару Львівського українського драматичного театру (відкритий у 1864 р.) та українських періодичних видань ("Хлібороб", "Громадський голос" та ін.) [37]. Але навіть у таких надзвичайно складних умовах трудяще населення західноукраїнських земель зберегло свою мову, звичаї, самобутність. Воно підтримувало зв'язки зі своїми братами-українцями з Наддніпрянщини та інших українських регіонів. Дослідники акцентують увагу на тому, що в побуті західноукраїнського селянства було чимало своєрідного, а в той же час і властивого всьому українському етносові. Дане твердження спростовує деякі намагання сучасних сепаратистів розділити українців нашої незалежної держави.

Певний інтерес представляє стаття В.І.Лебединського, присвячена аналізу аграрного законодавства Галичини [38] та публікація М.І.Настюка про діяльність державного апарату по управлінню Північної Буковиною в період Австро-Угорської монархії [39]. В.І.Лебединський переконливо стверджує, що австрійське аграрне законодавство захищало права великих землевласників (скасування кріпацтва, відміна про-

пінацій і т.д. за відшкодування). Автор другої публікації на основі опрацювання джерел доводить колоніальний статус Північної Буковини, що проявлявся в політичному безправ'ї трудящих, які змушені були терпіти непосильний соціальний і національний гніт. Край був перетворений у джерело дешевої сировини і ринок збуту промислових товарів, у відсталій сільськогосподарський регіон. І все це захищалося органами державної адміністрації і самоуправління. У той же час дослідник зауважує, що буковинські трудящі не мирилися зі своїм становищем і продовжували боротьбу за соціальне і національне визволення. Подібною була ситуація у Східній Галичині та на Закарпатті.

Виходячи з вищенаведеного, можна зробити ряд висновків. Головний полягає в тому, що вітчизняні історики багато зробили для вивчення проблеми розвитку сільського господарства на західноукраїнських землях та становища селянства у другій половині XIX ст. У новий час активно працювали такі вчені, як В.Т.Будзинівський, М.О.Бучинський, В.М.Навроцький і, звичайно, І.Я.Франко. Їх справу продовжили українські вчені новітнього часу. Серед них: В.М.Ботушанський, В.І.Ілько, І.Г.Коломієць, М.М.Кравець, І.П.Лащик, О.Ф.Пастух та ін. Згадані науковці ґрунтовно розкрили такі питання, як грабїжницький характер реформи 1848 р., розвиток капіталізму в сільському гос-

подарстві, становище селянства, політичний гніт і соціальна дискримінація. Їх праці написані на вагомій джерельній базі і мають високий науковий характер.

У той же час треба зауважити, що не всі аспекти досліджуваної проблеми розкриті достатньо. На нашу думку, потребує глибшого аналізу процес спеціалізації сільськогосподарського виробництва та його товаризації. Дослідники повинні комплексно дослідити діяльність банків, ощадних кас, кредитних товариств, страхових товариств та ломбардів, які підривали основу лихварства. З досягнень сучасної історичної науки необхідно проаналізувати процес соціального розшарування на селі (дуже часто історики називали заможних селян куркулями). Заслужують на увагу науковців і такі питання, як трудова еміграція (особливо сезонна) західноукраїнського селянства, денационалізація українців тощо. Актуальною була б поява досліджень, присвячених детальному аналізу аграрної політики Австро-Угорської дуалістичної монархії.

Отже, вітчизняними вченими XIX-XX ст. зроблено вагомий внесок в дослідження проблеми аграрних відносин на західноукраїнських землях у другій половині минулого століття. Завдання сучасних науковців полягає в тому, щоб примножити здобутки попередників і піднести на вищий рівень результати наукових студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві// Історія селянства Української РСР: У 2 т. - Т. 1.-К.: Наук. думка, 1967.- С. 430; Кравець Н.Н. Развитие капитализма в сельском хозяйстве// История Украинской ССР: В 10 т.- Т. 4.- К.: Наук. думка, 1983.- С. 513.
2. Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.- С. 430.
3. Там же; Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст.- Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964.- С. 19; та ін.
4. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині//Збір. творів: У 50 т. - Т. 47.-К.: Наук.думка, 1986.- С. 102.
5. Ботушанський В.М. Вирішення сервітутного питання на Буковині (друга половина XIX ст.)// Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Серія: Історія.- Вип. 6-7.- Чернівці, 1996.- С. 50-66; Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.- С. 431; Пастух А.Ф. Сервитутные отношения и их отмена на Буковине// Материалы XIX науч. сессии Черновицкого гос. ун-та. Секция ист. наук: (Тезиси докладов).- Черновцы, 1963.- С. 15-16; та ін.
6. Ілько В.І. Боротьба закарпатського селянства за землю в другій половині XIX і на початку XX ст.// Доповіді та повідомлення Ужгородського держ. ун-ту (далі – УжДУ). Серія історична.- №2.-Ужгород, 1958.- С. 28-29; Його ж. До питання про розвиток капіталізму в сільському господарстві Закарпаття в другій половині XIX ст.: (На прикладі домінії графа Шенборна)// Доповіді та повідомлення УжДУ. Серія історична.- №4.- Ужгород, 1960.- С. 93-97; Його ж. З історії обезземелення селян Закарпаття в другій половині XIX ст.// Наукові записки УжДУ.- Т. XXIX.- Ужгород, 1957.- С. 63-90; Ілько В.І., Пальок В.В. Аграрна політика угорського буржуазного уряду на Закарпатті та її наслідки// Нариси історії Закарпаття: В 3-х т. - Т. 1.- Ужгород, 1993.- С. 295-297; Коломієць І.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия: В 2-х т. - Т. 1.-Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1961.- С. 30-35; та ін.
7. Ілько В. Розвиток капіталізму в сільському господарстві// Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття.- Ужгород: Карпати, 1973.- С. 45; Ілько В.І., Пальок В.В. Аграрна політика угорського буржуазного уряду на Закарпатті та її наслідки.- С. 295-296; Коломієць І. Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия.- С. 35-38; та ін.
8. Будзинівський В. Аграрні відносини Галичини// Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка.- Львів, 1894.- Т. IV.- С. 30, 52, 121; Ботушанський В.М. Сільське господарство// Буковина: Історичний нарис.- Чернівці: Зелена

- Буковина. 1998.- С. 106; Ботушанський В.М., Кравець М.М., Приходько Є.С. Соціально-економічний розвиток// Нариси з історії Північної Буковини.- К.: Наук. думка, 1980.- С. 121; Кравець Н. Н. Развитие капитализма в сельском хозяйстве.- С. 525-526; та ін.
9. Будзиновський В. Хлопським коштом.- Б.м., б.р.- С. 67, 69, 70; Навроцький В. Що нас коштує пропінанція.- Львів, 1876.- 26 с.; Франко І.Я. Вкуп галицької пропінанції// Зібрання творів: У 50 т.- Т. 44, кн.2.- К.: Наук. думка, 1985.- С. 74-75; Пастух А.Ф. Отмена пропінанції на Буковині// Матеріали ХІХ науч. сесії Черновицького гос. ун-та. Секція ист. наук: (Тезиси докладов).-Черновці, 1963.- С. 17-19; та ін.
  10. Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.- С. 433; Кравець Н.Н. Грабительская сущность реформы 1848 г.// История Украинской ССР: В 10 т.- Т. 4.- С. 513.
  11. Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.- С. 433; Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине ХІХ столетия.- С. 164.
  12. Франко І.Я. Машини і порядки громадські// Зібрання творів: У 50 т.- Т.44. Кн.2.- С. 210-215; Ботушанський В.М. Сільське господарство.- С. 97; Ботушанський В.М., Кравець М.М., Приходько Є.С. Соціально-економічний розвиток.- С. 124-125; Кравець Н.Н. Развитие капитализма в сельском хозяйстве.- С. 515; та ін.
  13. Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.- С. 433.
  14. Ілько В.І., Пальок В.В. Капіталістична еволюція сільського господарства, його основні галузі// Нариси історії Закарпаття.- Т. 1.- С. 299-300.
  15. Будзиновський В. Жива у Східній Галичині і на Буковині (на основі дат в «Statistisches Jahrbuch des k.k. Ackerbauministeriums 1896 i 1897»)// Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка.- Львів, 1898.- Т. ХХІ.- С. 3-8, 22-24; Храпливий Є. Плекання рогатої худоби у Східній Галичині: Нарис за час від 1880 до 1930 року (з 7 картами).- Львів, 1933.- С. 9, 13, 23, 38, 39 та ін.; Ботушанський В.М. Сільське господарство.- С. 103-104; Ілько В.І., Пальок В.В. Капіталістична еволюція сільського господарства, його основні галузі.- С. 300, 304-307; Вони ж. Міста, ремесло, торгівля// Нариси історії Закарпаття.- Т. 1.- С. 323-324; Кравець М.М. Селянство Східної Галичині і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст.- С. 37-51; та ін.
  16. Будзиновський В. Аграрні відносини Галичини.- С. 70-71,78; Ботушанський В.М. Сільське господарство.- С. 96-97; Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.- С. 434; та ін.
  17. Будзиновський В. Аграрні відносини Галичини.- С. 89-95; Ботушанський В. Банк рустикальний// Буковинський журнал.- 1996.- Ч. 3-4.- С. 86-94; Ботушанський В.М. Сільське господарство.- С.104-105; Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине ХІХ столетия.- С. 216-223; Сироїд П. Кредитні відносини в Галичині в епоху імперіалізму// Тезиси докладов на ХХ науч. конф., посвященной итогам науч.-исслед. работы Львов. торг.-экон. ин-та за 1964 год, 19-26 апреля 1965 года.- Львов, 1965.- С. 144-146; та ін.
  18. Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.- С. 434; Ілько В.І., Пальок В.В. Міста, ремесло, торгівля.- С. 326; Кравець Н.Н. Развитие капитализма в сельском хозяйстве.- С. 515; та ін.
  19. Ботушанський В.М. Сільське господарство.- С. 98-99; Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.- С. 434; Ілько В.І., Пальок В.В. Капіталістична еволюція сільського господарства, його основні галузі.- С. 299.
  20. Кравець М.М. Селянство Східної Галичині і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст.- С. 59-64; Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине ХІХ столетия.- С. 189-216; та ін.
  21. Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.- С. 434.
  22. Там же.- С. 435.
  23. Будзиновський В. Хлопська земля.- Б.м., б.р.- С. 88; Воблий К.Г. Производительные силы Галиции: Статистико-экономический очерк.- К., 1915.- С. 11; Ілько В.І. До питання розширення селянства на Закарпатті у другій половині ХІХ ст.// Наукові записки УжДУ.- Ужгород, 1957.- Т. ХХХ.- С. 25-44; Його ж. Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві Закарпаття та розширення селянства в другій половині ХІХ ст.// Доповіді та повідомлення УжДУ. Серія історико-філологічна № 1.- Ужгород, 1957.- С. 30-31; Львов А.М. Разложение крестьянства на Буковине во второй половине ХІХ - начале ХХ вв.// Научный ежегодник Черновицкого ун-та за 1959 год. Отдельный выпуск кафедр обществ. наук.- Черновці, 1960.- С. 76-79; Пастух А.Ф. Расслоение крестьянства на Буковине в пореформенный период// Тезиси докладов ХХІ науч. сесії (Черновицького ун-та). Секція ист. наук [май-июнь 1965 г.]- Черновці, 1965.- С. 19-21; та ін.
  24. Кравець М.М. Селянство Східної Галичині і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст.- С. 70-71.
  25. Ілько В.І., Пальок В.В. Соціальні зміни. Становище трудящих// Нариси історії Закарпаття.- Т. 1.- С. 333.
  26. Будзиновський В. Аграрні відносини Галичини.- С. 95-101; Бучинський М. Лихва і закони проти неї: Річ, держана на зборах філії тов-ва "Просвіта" 9 жовтня 1881 р. в Станіславі.- Львів, 1882.- 21 с.; [Терлецький] О. Лихва на Буковині// Молот.- Львів, 1878.- С. 133-144; Франко І.Я. Лихварство// Зібрання творів: У 50 т.- Т. 44. Кн. 2.- С. 365-372; Його ж. Лихварство в Галичині// Там же.- С. 373-391; Ботушанський В.М. Сільське господарство.- С. 105-106; Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине ХІХ столетия.- С. 278-301; Лашик І.П. Лихварство як форма експлуатації трудящих мас селянства Галичині в другій половині ХІХ ст.// ХІ науц. конф., присвячена підсумкам науково-дослідної роботи Львів. ун-ту за 1965 рік: Тези доповідей: Суспільно-економічні, історичні, юридичні, педагогічні науки, 11-16 квітня 1966 р.- Львів, 1966.- С. 17-18; та ін.
  27. Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.- С. 435.

28. Будзиновський В. Аграрні відносини Галичини.- С. 34, 53-61; Франко І.Я. Сила податкова Галичини// Зібрання творів: У 50 т.- Т. 44.- Кн. 1.- К.: Наук. думка, 1984.- С. 138-144; Ботушанський В.М., Кравець М.М., Приходько Є.С. Соціально-економічний розвиток.- С. 129; Сироїд П.Я. Антинародний характер податкової політики австрійського буржуазно-поміщицького уряду у Східній Галичині в кінці XIX і на початку XX ст.// Історія Української СРСР: [3б. ст.]- Вип. 6-7.- К.: Вид-во АН УРСР, 1962.- С. 82-94.
29. Ілько В.І., Пальок В.В. Соціальні зміни. Становище трудящих.- С. 331-332; Коломисц І.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия.- С. 249-278.
30. Бачинський Ю. Українська імміграція в з'єднаних Державах Америки.- Львів, 1914.- Т. 1.- XVI+492 с.; Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX-початок XX ст.).-К.: Вид-во АН УРСР, 1960.- С. 13-39; Див. також: Українська еміграція: Історія і сучасність: Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади/ Упоряд. Ю.Ю.Сливка.- Львів: Каменярь, 1992.- 384 с.; та ін.
31. Франко І.Я. Еміграція галицьких селян// Зібрання творів: У 50 т.- Т. 44, кн. 2.- С. 343-349; Борис В.О. З історії української трудової еміграції з Галичини в Бразилію в 90-х роках XIX ст.// УІЖ.- 1970.- № 8.- С. 68-71; Щербатюк І. Про еміграцію українців Східної Галичини в Росію (1892 р.)// Там же.- 1964.- № 6.- С. 101-103; та ін.
32. Ботушанський В.М. Буковинська трудова еміграція в кінці XIX - на початку XX ст.// Історичні дослідження: Вітчизняна історія: [3б.ст.]- Вип. 1.- К.: Наук. думка, 1975.- С. 136-145; Гриценко І. Еміграція з Північної Буковини в Російську державу в другій половині XIX – на початку XX ст.(за матеріалами Чернівецького облдержархіву)// Архіви України.- 1972.- № 4.-С. 78-84; Литвинов В.К. Эмиграция крестьян Буковины в США и Канаду в конце XIX и в начале XX ст.// Тезисы докладов ХХП науч. сессии Черновицкого ун-та. Секция ист. наук.- Черновцы, 1966.- С. 20-23; та ін.
33. Стрипський Г. Угорські русини і словаки в Америці// Житє і Слово.- Львів, 1897.- Т. VI, кн. 5-6.- С. 414-420; Мицюк О. З еміграції угро-русинів перед світовою війною// Науковий збірник товариства "Просвіта". - Ужгород, 1938.- Річник XIII-XIV.- С. 21-32; Мандрик І.О. Закарпатська еміграція кінця XIX – початку XX ст.// Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.- Вип. 1.- 1991.- С. 48-56; та ін.
34. Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.- С. 438.
35. Там же.- С. 438-439.
36. Мицюк О. Мадяризація закарпатських українців за дуалізму// Сьогодні й минуле.- Львів, 1939.- № 1.- С. 16-23; Ілько В.І., Пальок В.В. Соціальні зміни. Становище трудящих.- С. 337-338; Кравець Н.Н. Национальная дискриминация// История Украинской ССР: В 10-ти т.- Т. 4.- С. 526-527; Патер І.Г. Социально-экономические отношения. Политический и национальный гнет// Украинские Карпаты: История.- К.: Наук. думка, 1989.- С. 118; та ін.
37. Ілько В.І., Кравець М.М., Пастух О.Ф. Розвиток капіталізму в сільському господарстві.- С. 439-441; Ілько В.І., Кульчицький В.С., Кравець М.М. Політичний гніт і національне безправ'я трудящих// Торжество історичної справедливості: Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі.-Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968.-С. 254-261; та ін.
38. Лебединский В.И. Аграрное законодательство Галичины// Украинская жизнь.- М., 1915.- № 5-6.- С. 53-64.
39. Настюк М.И. Аппарат колониального управления Буковиной в период владычества Австро-Венгерской монархии// Вестник Львов. гос. ун-та. Серия юридическая.- Вип. 22.- Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1983.- С. 110-118.

РЕЗЮМЕ

Українські історики о розвитку сільського господарства і положенні крестьянства на западно-українських землях во второй половине XIX в.

Олашин Н.В.

В статтє показано вклад українських істориків в изучение проблемы развития селського господарства и положения крестьянства на западноукраїнських землях во второй половине XIX в.. Автор проанализировал работы известных отечественных исследователей XIX-XX вв., указав при этом и на задачи, стоящие перед современными историками-аграрниками.

RESÜMEE

Die ukrainischen Historiker über die Entwicklung der Landwirtschaft und über die Lage der Bauernschaft auf den westukrainischen Feldern in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts

M. Olaschyn

Im Artikel wurde den Beitrag der ukrainischen Historiker im Studium des Problems der Entwicklung der Landwirtschaft und die Lage der Bauernschaft auf den westukrainischen Feldern in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts gezeigt. Die Werke der bekannten vaterländischen Forscher der XIX-XX Jh. wurden vom Autor analysiert. Der Autor zeigt dabei auch auf die Aufgabe, die von den gegenwärtigen Historikern stehen, die sich mit den Agrarfragen beschäftigen.